

Наталія Гусєва

к. геогр. н., доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства імені Костянтина Немця,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна
e-mail: nataliya.guseva@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3620-1213>

Леонід Ткаченко

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю «Географія»,
кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства імені Костянтина Немця,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна
e-mail: tlv76@ukr.net, <https://orcid.org/0009-0006-5052-5202>

СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: НАСЛІДКИ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Харківська область протягом усього часу повномасштабного російського вторгнення залишається прифронтовим і найбільш зруйнованим регіоном. Особливо вразливими є сільські території, де воєнні дії призвели до масштабних змін у всіх сферах життя місцевих громад. Метою статті є аналіз наслідків повномасштабної війни для сільських територій Харківщини. В статті визначено населені пункти області, розташовані в зоні активних бойових дій та які були або перебувають під окупацією як такі, що найбільше постраждали від воєнних дій; визначено наслідки воєнних дій для соціально-економічного розвитку, інфраструктури, аграрного сектору, демографічної ситуації, екологічного стану сільських територій Харківської області; окреслено основні вектори післявоєнного відновлення сільських територій Харківщини.

Серед населених пунктів Харківської області, які розташовані в зоні активних бойових дій (595 поселень) та були або ще перебувають під окупацією (597 поселень), переважають села (568 і 574 сіл відповідно). Такими є третина всіх сільських поселень регіону.

Аналіз наслідків війни для сільських територій Харківської області демонструє значне зниження економічної активності через знищення сільськогосподарських підприємств та особистих домогосподарств населення, втрату доступу до ринків збуту, знищення інфраструктури, масовий відтік селян у безпечніші регіони України чи за кордон, спекуляції на аграрному ринку. Сільське господарство регіону зазнало суттєвих збитків через пошкодження сільськогосподарських угідь, їх значне замінування, хімічне забруднення ґрунтів, руйнування сільськогосподарської техніки та обладнання, суттєве скорочення площ сільськогосподарських угідь і поголів'я сільськогосподарських тварин у зоні активних бойових дій. Демографічна ситуація погіршилася через евакуацію населення, зростання смертності та зниження народжуваності, що призвело до відчутного демографічного дисбалансу в регіоні. Важливим демографічним наслідком війни є поява значної кількості внутрішньо переміщених осіб, що створює додаткове навантаження на місцеву інфраструктуру і соціальні служби. Військові дії завдали серйозної шкоди інфраструктурі сільських територій Харківської області, суттєво погіршили екологічний стан у сільській місцевості: масштабні пожежі, пошкодження природоохоронних зон та забруднення довкілля бойовими діями призвели до втрати біорізноманіття та погіршення якості ґрунтів і водних ресурсів.

Окреслено основні вектори післявоєнного відновлення сільських територій Харківської області: відновлення критичної інфраструктури, забезпечення базових потреб населення, розмінування територій, відновлення транспортного сполучення, відбудова житлового фонду, відновлення соціальної інфраструктури, підтримка малого бізнесу, стимулювання повернення населення, модернізація сільського господарства, диверсифікація сільської економіки, впровадження інновацій в аграрному секторі, розвиток альтернативної енергетики та ряд інших.

Ключові слова: сільські території, Харківська область, повномасштабне вторгнення, тимчасово окуповані території, демографічні наслідки, соціально-економічні наслідки, екологічні наслідки, внутрішньо переміщені особи, вектори відновлення регіону.

Як цитувати: Гусєва, Н., Ткаченко, Л. (2024). Сільські території Харківської області: наслідки повномасштабної війни, 37, 57-70. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2024-37-06>

In cites: Husieva, N., Tkachenko, L. (2024). Rural areas of Kharkiv region: consequences of the full-scale war. *Human Geography Journal*, 37, 57-70. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2024-37-06> [in Ukrainian].

Постановка проблеми. Харківська область, яка є одним із ключових індустріальних та агропромислових регіонів України, протягом усього часу повномасштабного російського вторгнення залишається прифронтовим регіоном. Активні бойові дії тривають на Куп'янському, Харківському та Вовчанському напрямках, але від постійних обстрілів і бомбувань потерпає вся область. На сьогоднішній день Харківщина є одним з найбільш зруйнованих регіонів [3].

Особливо вразливими є сільські території, де воєнні дії призвели до масштабних змін у всіх сферах життя місцевих громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за темою дослідження. Незважаючи на те, що суб'єктивно повномасштабна війна в Україні триває дуже довго (19 листопада 2024 року стало 1000-м днем протистояння українського народу проти російської агресії), для повноцінного аналізу

наслідків війни, ґрунтовних наукових узагальнень, критичного осмислення подій цього періоду недостатньо. Крім того, комплексна і регіональна статистична інформація і в мирний час виходила із запізненням не менше ніж на рік, а в воєнний час, зважаючи на складності (а іноді неможливість) збору статистичної інформації в зоні активних бойових дій та на тимчасово окупованих територіях, знайти статистичні дані про сільські території Харківської області надзвичайно важко. Тому на сьогоднішній день досліджень і публікацій, присвячених аналізу наслідків повномасштабної війни для сільських територій Харківщини, порівняно мало. Так, у статті «Економіка сільських територій воєнного часу в Харківській області» В. Єфанов розглядає наслідки воєнних дій для сільських територій, зокрема в Харківській області, та ті проблеми, які виникли в їх результаті; визначає найбільш постраждалі райони в аспекті соціальної захищеності, зайнятості, безпеки та економічної діяльності; окреслює основні вектори діяльності обласної і місцевої влади в сфері підтримки життєдіяльності села [11].

Дослідження «Політична карта Харківської області: тенденції двох років війни», проведене командою Громадянської мережі «ОПОРА», присвячене аналізу змін у політичній та соціально-економічній ситуації Харківщини за два роки повномасштабної війни, включаючи оцінку втрат регіону, огляду руйнувань інфраструктури, визначенню демографічних і міграційних змін, ситуації на ринку праці, викликів процесу відновлення регіону тощо [22].

В статті «Харківщина в умовах війни: від промислового центру до прифронтової зони» проводиться аналіз трансформації Харківської області під час війни, зокрема визначається вплив воєнних дій на сільські громади, економіку та інфраструктуру регіону. Автор оцінює вплив війни на фінансову спроможність територіальних громад Харківщини, яка до війни входила до п'ятірки провідних регіонів України, а за два роки війни стала глибокого дотаційною [3].

В звіті «Збитки, втрати та потреби сільського господарства через повномасштабне вторгнення», який підготували фахівці Центру досліджень продовольства та землекористування Київської школи економіки KSE «Agrocenter» та Світового Банку, міститься інформація про збитки та втрати, які зазнав аграрний сектор України, в тому числі Харківської області, станом на 31 грудня 2023 року. Наголошуються нагальні потреби сільського господарства на 2024 рік, а також середньо- і довгострокові потреби щодо реконструкції та відновлення галузі [14]. В цілому, слід зазначити, що вплив війни на сільське господарство України як пріоритетну експортоорієнтовану галузь економіки країни висвітлюється в багатьох сучасних статтях і дослідженнях [1-2; 5; 14; 28; 30 та інші].

В статті «Минув другий рік великої війни: Харківщина у фактах та цифрах» надаються статистичні дані про наслідки війни для Харківської області, включаючи інформацію про демографічну ситуацію і внутрішньо переміщених осіб регіону,

масштаби руйнувань, переміщення і повернення бізнесу, проблеми сільського господарства тощо [16].

Цікавим є дослідження, присвячене діяльності сільських і селищних рад та військових адміністрацій Харківщини в 2024 році, проведене аналітичним центром «Обсерваторія демократії». В дослідженні аналізується діяльність місцевих органів влади на сільських територіях Харківської області в умовах війни в аспекті їх прозорості та пріоритетів роботи [23].

Періодично хід подій та наслідки повномасштабної війни в Харківській області висвітлюють засоби масової інформації [3; 10; 12; 16; 23; 25-26; 29 та інші]. Але такі публікації і дослідження не можна використовувати без критичного аналізу, оскільки вони часто містять суб'єктивні погляди, спрощені інтерпретації та можуть бути неперевіреними. Наукова достовірність вимагає опори на перевірені джерела, які ґрунтуються на фактах, експертних дослідженнях та ретельній верифікації даних. Такими є дані, що публікуються на офіційних сайтах Харківської обласної та районних військових адміністрацій [27], сайтах територіальних громад регіону, Головного управління статистики у Харківській області [6], Державної служби статистики України [8], Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій та інших міністерств і служб України тощо.

Метою статті є аналіз наслідків повномасштабної війни для сільських територій Харківщини. Реалізація зазначеної мети зводиться до виконання наступних **дослідницьких завдань**: визначити населені пункти Харківської області, розташовані в зоні активних бойових дій та які були або перебувають під окупацією як такі, що найбільше постраждали від воєнних дій; оцінити наслідки воєнних дій для соціально-економічного розвитку, інфраструктури, аграрного сектору, демографічної ситуації, екологічного стану сільських територій Харківської області; окреслити основні вектори післявоєнного відновлення сільських територій Харківщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, всі території України, які постійно страждають від наслідків воєнних дій, можна умовно поділити на території можливих бойових дій, території активних бойових дій та тимчасово окуповані Російською Федерацією території [15]. На жаль, практично вся Харківська область є територією можливих бойових дій, оскільки межує з Росією та тимчасово окупованою Луганською областю, де концентруються військові сили країни-агресора. Зрозуміло, що найбільш постраждалими від воєнних дій є території активних бойових дій та території, які були або залишаються під тимчасовою окупацією. На сьогоднішній день **у зоні активних бойових дій** перебуває 595 населених пунктів регіону (34,0 % від їх загальної кількості, яка станом на 01. 01. 2022 року складала 1751 поселень), зокрема 8 міст, 19 смт і 568 сіл, які розташовані на території 26-и територіальних громад Богодухівського,

Ізюмського, Куп'янського, Харківського і Чугуївського районів. З цих 26-и територіальних громад 15 входять до зони активних бойових дій повністю, 3 – більше, ніж на 80 %, ще 4 – на 50-80 % (табл. 1). Серед населених пунктів у зоні активних бойових дій лівову частку складають села – 568 поселень або

95,5 % від їх загальної кількості. Враховуючи, що станом на 01. 01. 2022 року в Харківській області нараховувалося 1674 сіл, у зоні активних бойових дій перебуває 33,9 % всіх сільських поселень регіону [8-9; 15].

Таблиця 1

Території Харківської області, розташовані в зоні активних бойових дій, станом на кінець 2024 року

(складено авторами за [9; 15])

Territories of the Kharkiv region where hostilities as of the end of 2024

Район	Територіальна громада	Склад територіальної громади	Населені пункти територіальної громади в зоні активних бойових дій				Питома вага населених пунктів у зоні бойових дій, %	
			міста	сmt	села	всього	від усіх поселень громади	від сіл громади
Богодучівський	Золочівська селищна	1 сmt + 72 села		1	72	73	100,0	100,0
Ізюмський	Балаклійська міська	1 місто + 36 сіл	1		36	37	100,0	100,0
	Ізюмська міська	1 місто + 15 сіл	1		15	16	100,0	100,0
	Борівська селищна	1 сmt + 37 сіл		1	37	38	100,0	100,0
	Барвінківська міська	1 місто + 59 сіл	1		59	60	100,0	100,0
	Савинська селищна	1 сmt + 17 сіл		1	17	18	100,0	100,0
	Куньєвська сільська	18 сіл			18	18	100,0	100,0
	Оскільська сільська	27 сіл			27	27	100,0	100,0
Куп'янський	Петропалівська сільська	16 сіл			11	11	68,8	68,8
	Куп'янська міська	1 місто + 2 сmt + 9 сіл	1		8	9	75,0	88,9
	Курилівська сільська	13 сіл			13	13	100,0	100,0
	Дворічанська селищна	1 сmt + 54 сіл		1	27	28	50,9	50,0
	Шевченківська селищна	1 сmt + 59 сіл		1	59	60	100,0	100,0
Харківський	Безлюдівська селищна	3 сmt + 8 сіл		3	8	11	100,0	100,0
	Вільхівська сільська	1 сmt + 20 сіл		1	15	16	76,2	75,0
	Дергачівська міська	1 місто + 3 сmt + 34 села	1	3	27	31	81,6	79,4
	Липецька сільська	17 сіл			17	17	100,0	100,0
	Малоданилівська селищна	1 сmt + 6 сіл			2	2	28,6	33,3
	Роганська селищна	2 сmt + 5 сіл		1	5	6	85,7	100,0
	Харківська міська	1 місто	1			1	100,0	
Чугуївський	Вовчанська міська	1 місто + 2 сmt + 72 села	1	2	72	75	100,0	100,0
	Чугуївська міська	1 місто + 1 сmt + 7 сіл	1			1	11,1	0,0
	Печенізька селищна	1 сmt + 11 сіл		1	2	3	25,0	18,2
	Старосалтівська селищна	1 сmt + 19 сіл		1	3	4	20,0	15,8
	Чкаловська селищна	1 сmt + 19 сіл		1	16	17	85,0	84,2
	Малинівська селищна	1 сmt + 2 сіл		1	2	3	100,0	100,0
Всього			8	19	568	595		

В перші місяці повномасштабного вторгнення в Харківській області було **тимчасово окуповано** 597 населених пунктів (34,1 % всіх населених пунктів області) [8-9; 15]. Так, були окуповані 4 міста (Балаклія, Ізюм, Куп'янськ, Вовчанськ), 19 селищ міського типу та 574 села. Окупація торк-

нулася 28-и територіальних громад, розташованих на території п'яти районів області – Богодухівського, Ізюмського, Куп'янського, Харківського і Чугуївського. Серед цих 28-и територіальних громад повністю окупованими були 17 і ще 5 – окуповані більше, ніж на половину (табл. 2).

Таблиця 2

Території Харківської області, які були чи залишаються тимчасово окупованими, станом на кінець 2024 року (складено авторами за [9; 15])
Territories of the Kharkiv region are being (were) temporarily occupied by the Russian Federation as of the end of 2024

Район	Територіальна громада	Склад територіальної громади	Окуповані населені пункти територіальної громади				Питома вага окупованих населених пунктів, %	
			міста	смт	села	всього	від усіх поселень громади	від сіл громади
Богодухівський	Золочівська селищна	1 смт + 72 села			2	2	2,7	2,8
Ізюмський	Балаклійська міська	1 місто + 36 сіл	1		16	17	45,9	44,4
	Ізюмська міська	1 місто + 15 сіл	1		15	16	100,0	100,0
	Борівська селищна	1 смт + 37 сіл		1	37	38	100,0	100,0
	Барвінківська міська	1 місто + 59 сіл			2	2	3,3	3,4
	Савинська селищна	1 смт + 17 сіл		1	17	18	100,0	100,0
	Куньєвська сільська	18 сіл			18	18	100,0	100,0
	Оскільська сільська	27 сіл			24	24	88,9	88,9
Куп'янський	Петропалівська сільська	16 сіл			16	16	100,0	100,0
	Куп'янська міська	1 місто + 2 смт + 9 сіл	1	2	9	12	100,0	100,0
	Кіндрашівська сільська	32 села			32	32	100,0	100,0
	Курилівська сільська	13 сіл			13	13	100,0	100,0
	Дворічанська селищна	1 смт + 54 сіл		1	54	55	100,0	100,0
	Вільхуватська сільська	1 смт + 29 сіл		1	29	30	100,0	100,0
	Великобурлуцька селищна	1 смт + 50 сіл		1	50	51	100,0	100,0
	Шевченківська селищна	1 смт + 59 сіл		1	59	60	100,0	100,0
Харківський	Вільхівська сільська	1 смт + 20 сіл			9	9	42,9	45,0
	Дергачівська міська	1 місто + 3 смт + 34 села		3	21	24	63,2	61,8
	Липецька сільська	17 сіл			17	17	100,0	100,0
	Малоданилівська селищна	1 смт + 6 сіл		1	4	5	71,4	66,7
	Роганська селищна	2 смт + 5 сіл		1		1	14,3	0,0
	Циркунівська сільська	9 сіл			9	9	100,0	100,0

Чугуївський	Вовчанська міська	1 місто + 2 смт + 72 села	1	2	72	75	100,0	100,0
	Чугуївська міська	1 місто + 1 смт + 7 сіл		1	7	8	88,9	100,0
	Печенізька селищна	1 смт + 11 сіл		1	11	12	100,0	100,0
	Старосалтівська селищна	1 смт + 19 сіл		1	19	20	100,0	100,0
	Чкаловська селищна	1 смт + 19 сіл		1	11	12	60,0	57,9
	Малинівська селищна	1 смт + 2 сіл			1	1	33,3	50,0
Всього			4	19	574	597		

В перші ж дні повномасштабної війни (24-28 лютого) були окуповані 519 населених пунктів (86,9 % від загальної кількості окупованих поселень регіону), ще 44 – в березні та 34 – в квітні 2022 року (рис. 1).

В ході так званого Слобожанського (Харківського) контрнаступу Збройних сил України, який розпочався 6 вересня 2022 року, було звільнено 506 населених пунктів Харківської області (84,8 %). На жаль, 32 населених пункти залишилися під окупацією (27 сіл Дворічанської селищної та 5 сіл Петропавлівської сільської громад Куп'янського району) (рис. 2).

Силам ЗСУ не вдалося повністю звільнити Харківську область. Лінія фронту, починаючи з другої половини 2022 року, проходить по Куп'янському району, який знаходиться під постійними обстрілами російської армії. Більше того, в травні 2024 року

розпочався новий наступ збройних сил Російської Федерації на Харківщині, в результаті якого практично повністю знищене місто Вовчанськ, розташоване в 5 км від кордону з Росією [22]. Також російські війська активізувалися на Куп'янському напрямку. В травні-серпні 2024 року їм вдалося знову окупувати 5 сіл Петропавлівської сільської громади Куп'янського району [15].

Тривалість окупації населених пунктів Харківської області коливалася від двох днів (с. Клугино-Башкирівка Чугуївської міської громади Чугуївського району, яке окупували 24. 02. 2022 року та звільнили 26. 02. 2022 року) до 312 днів (с. Гряниківка Дворічанської селищної громади Куп'янського району, яке окупували 24. 02. 2022 року та звільнили 02. 01. 2023 року) (рис. 3). Ряд населених пунктів, як уже зазначалося вище, досі перебуває під окупацією, тобто вже понад тисячу днів.

Рис. 1. Хронологія окупації населених пунктів Харківської області в 2022-2024 роках
(побудовано авторами за [15])

Fig. 1. Chronology of the occupation of settlements in the Kharkiv region in 2022-2024

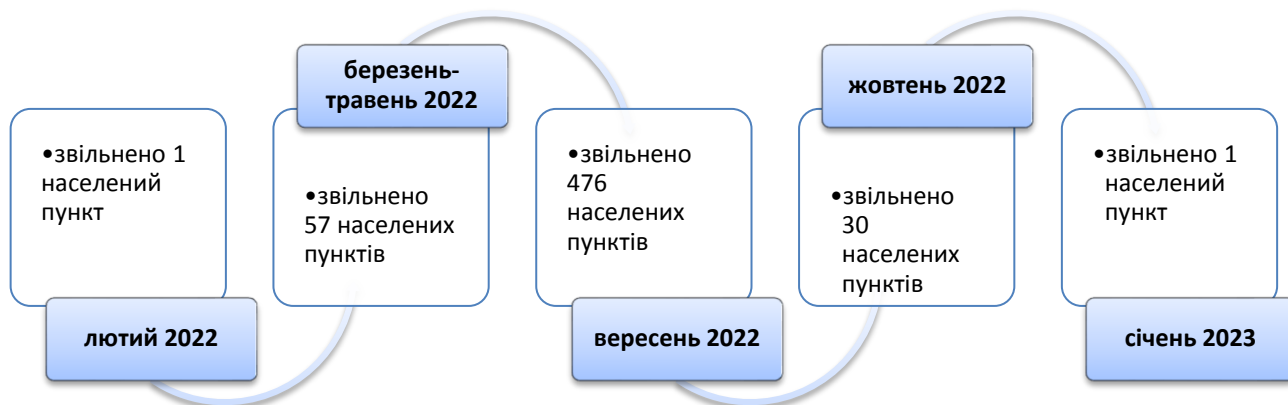

Рис. 2. Хронологія звільнення населених пунктів Харківської області від окупації в 2022-2023 роках
(побудовано авторами за [15])

Fig. 2. Chronology of the liberation of settlements in the Kharkiv region from occupation in 2022-2023

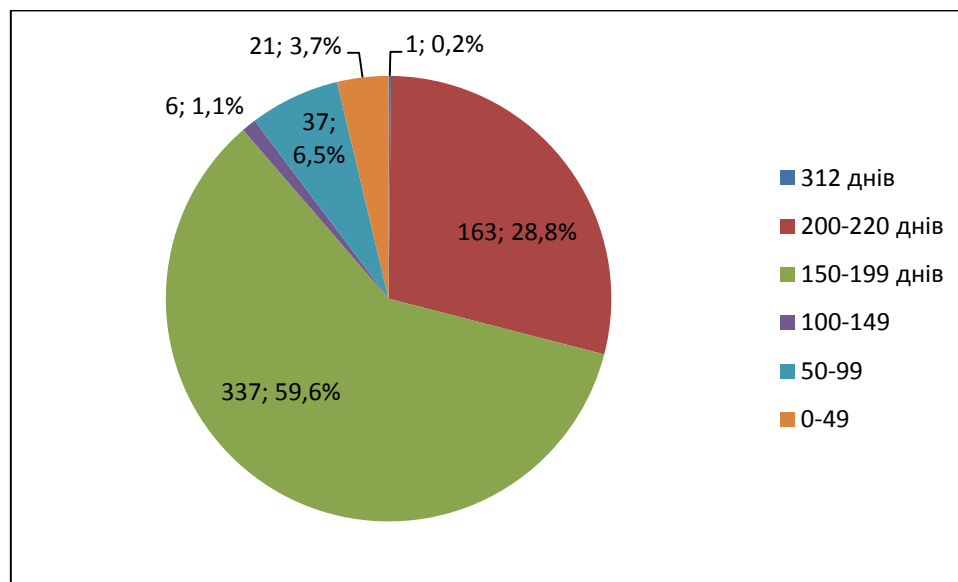

Рис. 3. Тривалість тимчасової окупації населених пунктів Харківської області в 2022-2023 роках
(побудовано авторами за [15])

Fig. 3. Duration of the temporary occupation of settlements in the Kharkiv region in 2022-2023

Серед окупованих населених пунктів лівову частку склали села – 574 поселення (96,1 % від загальної кількості окупованих поселень та 34,3 % від загальної кількості сіл Харківської області).

Отже, серед населених пунктів Харківської області, які розташовані в зоні активних бойових дій та були або ще перебувають під окупацією, переважають села (більше 95 %). Такими є третина всіх сільських поселень регіону.

Сільські території з їх жителями, землями, що знаходяться в їх юрисдикції, традиційно є основним елементом аграрного виробництва [11]. Повномасштабна війна негативно відобразилася на **сільському господарстві регіону**. Значно знизилася економічна активність населення на сільських територіях. Знищення сільськогосподарських підприємств та особистих домогосподарств населення, руйнування транспортної й енергетичної інфраструктури, порушення логістичних циклів суттєво ускладнили забез-

печення населення повсякденними товарами і послугами. Суттєво знизилася купівельна спроможність селян. Значна частина робочої сили змушена була покинути села через бойові дії, що призвело до зниження виробництва основних аграрних культур. Місцеві фермери стикнулися з проблемами продажу продукції через спекуляції на ринку зерна, що ще більше ускладнило їх фінансове становище [29]. Надходження до бюджетів громад суттєво скоротились, що ускладнило фінансування соціальних програм та ремонту інфраструктури.

Так, протягом тільки 2022 року кількість діючих суб'єктів господарювання в сільському господарстві Харківської області скоротилася на 29,2 % в порівнянні з 2021 роком (в Україні – на 24,7 %), кількість зайнятих сільськогосподарських працівників – на 34,5 % (в Україні – на 15,2 %), обсяг виробленої продукції в сільському господарстві – на 45,1 % (в Україні – на 28,7 %) [7-8] (рис. 4-6).

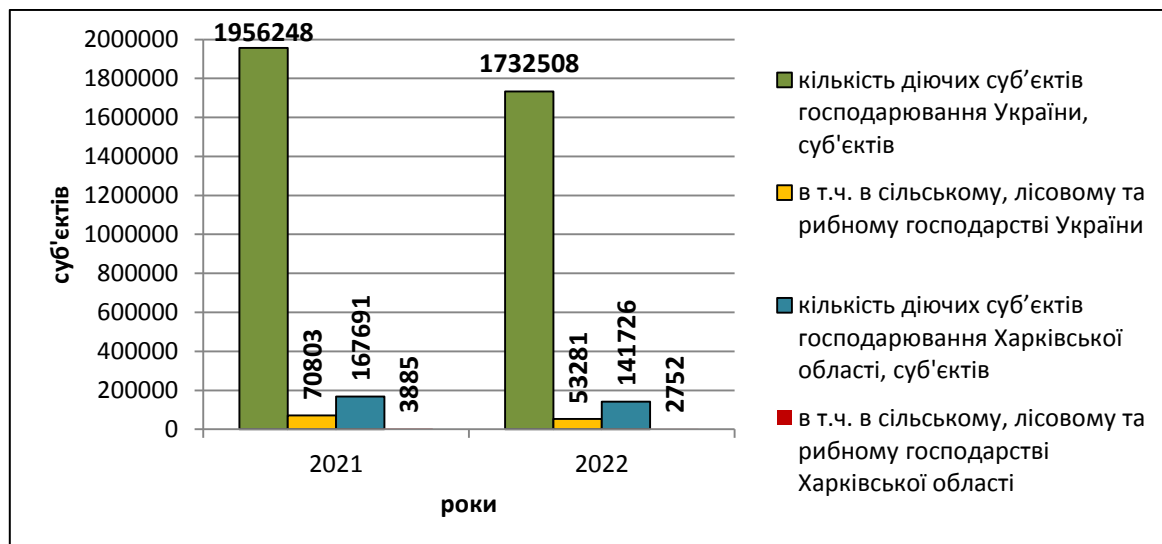

Рис. 4. Динаміка кількості діючих суб'єктів господарювання в сільському господарстві України і Харківської області в 2021-2022 роках (побудовано авторами за даними [7-8])

Fig. 4. Dynamics of the number of active business entities in agriculture in Ukraine and the Kharkiv region in 2021-2022

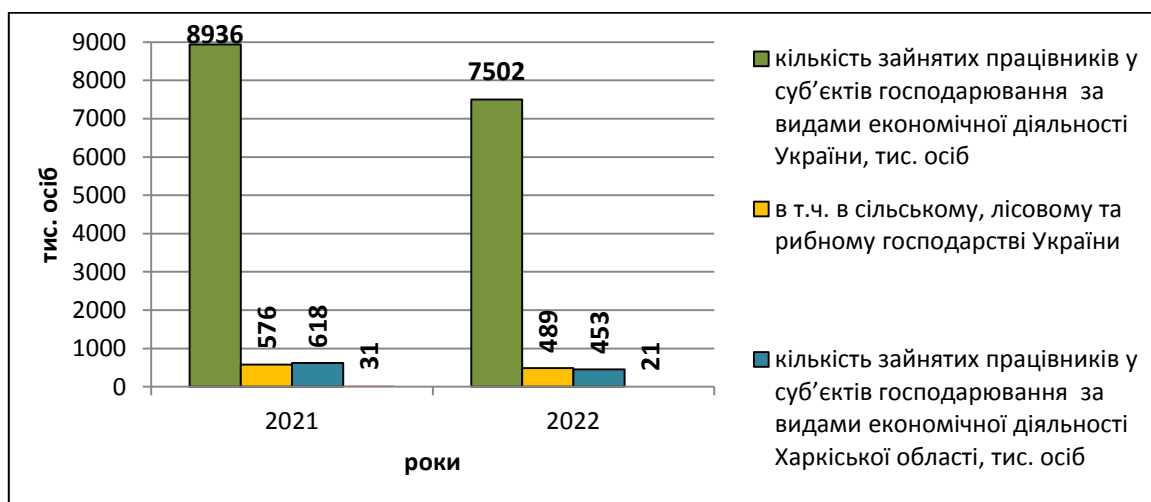

Рис. 5. Динаміка кількості зайнятих працівників у сільському господарстві України і Харківської області в 2021-2022 роках (побудовано авторами за даними [7-8])

Fig. 5. Dynamics of the number of employed workers in agriculture in Ukraine and the Kharkiv region in 2021-2022

Аграрний сектор регіону зазнає суттєвих збитків через пошкодження сільськогосподарських угідь, їх значне замінування, хімічне забруднення ґрунтів від боєприпасів та зруйнованої техніки. Станом на грудень 2024 року замінованими є 574 тис. га сільськогосподарських угідь, що складає 30 % від їх загальної площі в регіоні [12]. В таких умовах розвиток сільських територій практично зупинився, стоїть питання про їх виживання [11]. Подальше розмінування територій і відновлення ґрунтів є довготривалим і складним процесом, що вимагає значних ресурсів. Станом на кінець 2024 року спільними зусиллями Харківської обласної військової адміністрації, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, профільних служб та міжнародних

фахівців розміновано більше 29 тис. га землі, тобто 5,1 % всіх замінованих угідь регіону [12].

Продуктивність сільського господарства регіону знизилася на десятки відсотків, особливо через неможливість проведення посівної кампанії та збору врожаю на територіях, що перебували під окупацією чи піддавалися обстрілам. Суттєво скоротилося поголів'я сільськогосподарських тварин – як через військові дії, так і через те, що фермери не можуть отримати доступ до ферми, отримати корм для тварин і забезпечити їх необхідною ветеринарною підтримкою та доглядом [28]. Так, за 2022-2023 роки поголів'я сільськогосподарських тварин Харківської області зменшилося на 30-40 %, а посівні площі деяких сільськогосподарських культур – на 100 % (табл. 3-4).

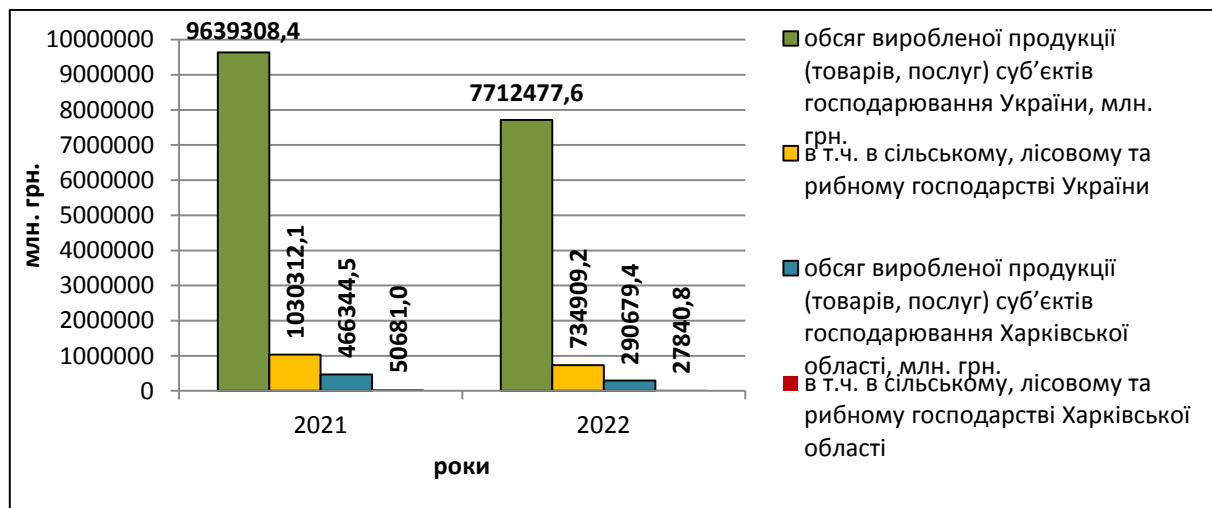

Рис. 6. Динаміка обсягу виробленої продукції в сільському господарстві України і Харківської області в 2021-2022 роках (побудовано авторами за даними [7-8])

Fig. 6. Dynamics of agricultural production volume in Ukraine and the Kharkiv region in 2021-2022

Таблиця 3

Динаміка поголів'я сільськогосподарських тварин Харківської області в 2021-2023 роках, тис. голів на 1 січня відповідного року (складено авторами за [6-7])

Dynamics of livestock numbers in the Kharkiv region in 2021-2023, thousand heads as of January 1 of the respective year

Роки	Велика рогата худоба		Свині	Вівці та кози	Свійська птиця
	всього	у т.ч. корів			
2022	134,2	65,1	157,1	47,3	6262,0
2023 ^{1,2}	79,2	38,7	59,8	24,5	2667,6
2024 ^{1,3}	85,6	42,3	90,5	25,4	4597,3
Питома вага 2023 року до 2021 року, %	63,8	65,0	57,6	53,7	73,4

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованих Російською Федерацією територій та частини територій, на яких ведуться (велися) бойові дії.

² Інформація сформована на основі фактично поданих підприємствами звітів (рівень звітування становив 74%) та проведених дооцінок показників. Дані можуть бути уточнені.

³ Інформація сформована на основі фактично поданих підприємствами звітів (рівень звітування становив 95%) та проведених дооцінок показників. Дані можуть бути уточнені.

Таблиця 4

Динаміка посівної площі сільськогосподарських культур Харківської області в 2021-2023 роках, тис. га (складено авторами за [6-7])

Dynamics of sown areas of agricultural crops in the Kharkiv region in 2021-2023, thousand hectares

Роки	Площа посівна уточнена культур сільськогосподарських, тис. га					Площа насаджень культур плодових та ягідних (загальна)
	культури зернові та зерно-бобові	бурак цукровий фабричний	соняшник	картопля	культури овочеві	
2021	1061,8	5,7	575,4	55,2	31,6	6,9
2022 ^{1,2}	628,6	—	310,8	26,2	16,1	6,2
2023 ^{1,3}	553,9	—	530	43,7	23,4	5,9
Питома вага 2023 року до 2021 року, %	52,2	0,0	92,1	79,2	74,1	85,5

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованих Російською Федерацією територій та частини територій, на яких ведуться (велися) бойові дії.

² Інформація сформована на основі фактично поданих підприємствами звітів (рівень звітування становив 70%) та проведених дооцінок показників. Дані можуть бути уточнені.

³ Інформація сформована на основі фактично поданих підприємствами звітів (рівень звітування становив 83%) та проведених дооцінок показників. Дані можуть бути уточнені.

Суттєвих пошкоджень зазнали сільськогосподарська техніка та обладнання, що додатково ускладнює проведення агротехнічних робіт. Деякі фермерські господарства втратили доступ до ринків збуту, що змусило їх зупинити діяльність або значно скоротити обсяги виробництва. Також, через руйнування елеваторів і складів, виникли труднощі зі зберіганням і транспортуванням зерна та іншої продукції. Як показало дослідження маркетингової компанії IPSOS, у Харківській області станом на 2024 рік повністю знищено або частково пошкоджено 61 % зерносховищ регіону [14].

Згідно звіту, який підготували фахівці Центру досліджень продовольства та землекористування Київської школи економіки KSE «Agrocenter» та Світового Банку, станом на 2024 рік загальна сума втрат і збитків сільського господарства Харківської області через повномасштабне вторгнення склала 7,359 млрд. дол. США (9,19 % від загальноукраїнського показника). Більших втрат і збитків зазнало тільки сільське господарство Запорізької і Херсонської областей (рис. 7). Збитки сільського господарства Харківської області оцінюються в 1,36 млрд. дол. США, а втрати – в 6,0 млрд. дол. США [14].

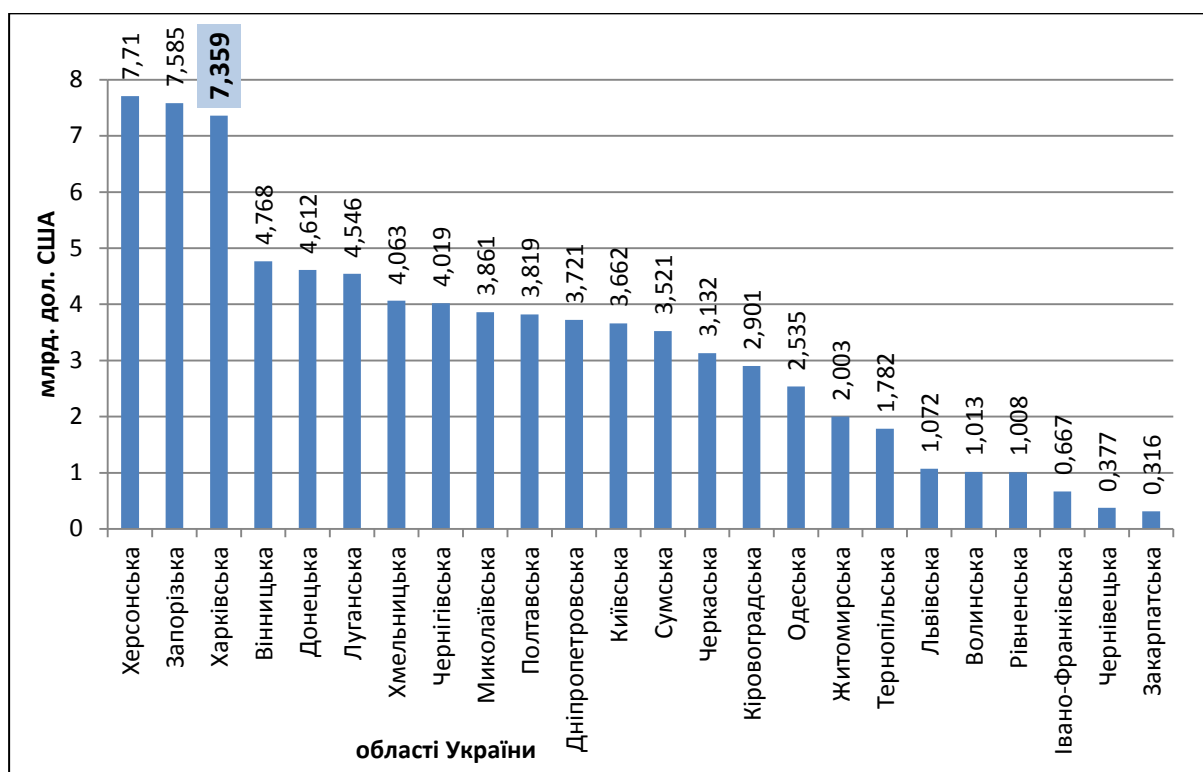

Рис. 7. Розподіл областей України за загальною сумою втрат і збитків сільського господарства за 2022-2024 роки (побудовано авторами за [14])

Fig. 7. Distribution of Ukrainian regions by total agricultural losses and damages in 2022-2024

Окремо слід зазначити збитки сільського господарства Харківської області через втрати ґрунтів внаслідок війни. Дослідження, проведене на замовлення Міністерства економіки України та Міністерства аграрної політики та продовольства у співпраці із Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (FAO UN), показало, що станом на 2024 рік 61 % території області (19,2 тис. км²) зазнали впливу бойових дій, а збитки сільського господарства через втрати ґрунтів у межах території дослідження становить близько 36,7 млрд. грн. (рис. 8). Слід зазначити, що зона дослідження не включала 40 км у прикордонні і прифронтових територіях, тому слід розуміти, що реальна сума збитків на по-

рядок вища. Так, 4,2 тис. га орних земель Харківщини (0,7 % всіх їх загальної площі) були пошкоджені вибухами; 28,2 тис. га (4,4 %) є потенційно забрудненими; ще 3,4 тис. га (0,5 %) зазнали ущільнень через пересування військової техніки, що обумовило погіршення їх водно-фізичних параметрів [10; 13].

90 % всіх громад регіону в 2023 році були дотаційними, отримавши 2,2 млрд. грн. базових дотацій (для порівняння, в 2021 році громади Харківської області отримали всього 530 млн. грн. дотацій). Найбільше дотацій отримали деокуповані Ізюмська, Куп'янська, Балаклійська та Вовчанська громади, які зазнали критичних руйнувань, а також прифронтowa Лозівська громада [3; 7].

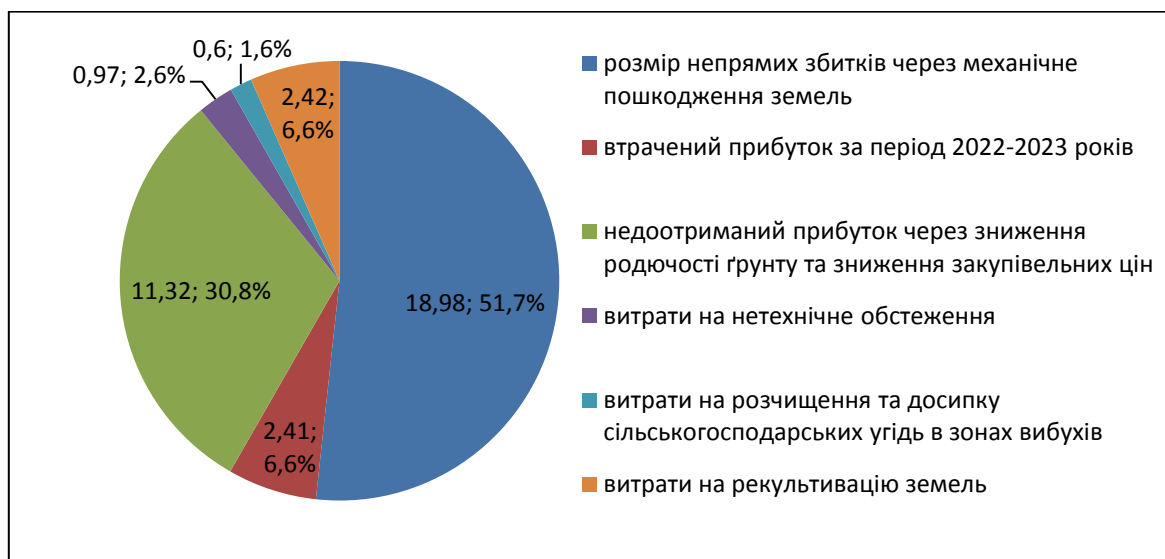

Рис. 8. Структура збитків сільського господарства Харківської області через втрати ґрунтів унаслідок війни за 2022-2024 роки (побудовано авторами за [10])

Fig. 8. Structure of agricultural losses in the Kharkiv region due to soil damage caused by the war in 2022-2024

Негативні процеси вплинули на **демографічну ситуацію** в сільських громадах області. Масштабна евакуація населення через активні бойові дії призвела до значного скорочення кількості мешканців у багатьох селах. Численні родини були змушені шукати притулок у безпечніших регіонах України або за кордоном, що спричинило демографічний дисбаланс і втрату працездатного населення. Так, на 1 січня 2022 року в Харківській області проживало 2599,0 тис. осіб, у тому числі 2115,1 тис. міського населення і 483,9 тис. сільського населення (рівень урбанізації регіону складав 81,4 %) [6]. Станом на осінь 2023 року, за даними голови Харківської обласної військової адміністрації, населення регіону скоротилося до не більш як 1,9 млн. осіб. Точно оцінити дані про стан міграції, кількість переселених та загиблих жителів області неможливо через брак інформації щодо фактичного переміщення населення в області та по Україні, його виїзд за кордон, а також стану деокупованих територій, кількості примусово вивезених на територію Росії мешканців [11]. Відповідно до звіту Міжнародної організації з міграції ООН, станом на жовтень 2023 року Харківська область займає друге місце за кількістю осіб, які виїхали, – 22 % від загальноукраїнської кількості. Більше людей залишили свої домівки лише на Донеччині [16].

Значно зросла смертність серед населення – як через прямий вплив військових дій, так і через відсутність доступу до якісної медичної допомоги та психологічний стрес. Особливо вразливими стали літні люди, які залишилися без підтримки родичів. За даними Національної поліції в Харківській області, за два роки повномасштабного вторгнення на території Харківщини в результаті збройної агресії Росії загинули 2419 цивільних осіб, з яких 87 дітей, поранені 3516 цивільних осіб, безвісті зникли 2211 цивільних осіб [22]. Війна також вплинула на

народжуваність: економічна нестабільність і небезпека знизили кількість нових сімей і народжень у регіоні.

Іншим демографічним наслідком є поява значної кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які тимчасово залишаються в сусідніх громадах, що створює додаткове навантаження на місцеву інфраструктуру і соціальні служби. Станом на кінець жовтня 2024 року в Харківській області зареєстровано 517,9 тис. ВПО (11,1 % всіх ВПО України). За кількістю ВПО Харківська область разом із Донецькою та Дніпропетровською входять до трійки лідерів України [4].

Російська армія щодня обстрілює прикордоння. Це призвело до того, що станом на початок 2024 року на Харківщині з'явилися 76 населених пунктів, зовсім покинутих мешканцями через війну [22]. Мова йде, зокрема, про такі села-привиди як Нове, Питомник, Дементіївка, Гранів, Шевченка (Дергачівська громада), Озерне, Крейдянка, Потихонове, Миколаївка, Купине (Вільхуватська громада), Зелене (Липецька громада) тощо [26]. З новим наступом Росії на Харківську область, який розпочався в травні 2024 року, перелік таких «привидів» поповнюється новими селами.

Військові дії завдали серйозної шкоди **інфраструктурі** сільських територій Харківської області. Пошкодження або повне руйнування доріг і мостів ускладнює транспортне сполучення між населеними пунктами, ізолює деякі громади від основних транспортних магістралей, що викликає додаткові труднощі при пересуванні та евакуації людей, постачанні продуктів, медикаментів та інших необхідних товарів. Через знищення електропідстанцій, ліній електропередач, газопроводів та водопостачальних систем ряд сільських населених пунктів залишилися без доступу до базових послуг, що ускладнило побутові умови життя селян та знизило можливості ве-

дення ними сільськогосподарської діяльності. Руйнування або закриття закладів освіти, лікарень та інших об'єктів соціальної інфраструктури позбавило місцеве населення доступу до освіти та медичних послуг, знизивши загальну якість життя в громадах. Так, за даними Харківської обласної військової адміністрації, за два роки повномасштабної війни на Харківщині було зруйновано понад 43 тисячі об'єктів, зокрема 831 заклад освіти, 383 заклади культури, 347 медичних закладів, 6051 житлову багатопокрів'я, 19480 приватних садіб [22].

Воєнні дії суттєво погіршили *екологічний стан* сільських територій Харківської області. Обстріли та пожежі призвели до руйнування ґрунтового та рослинного покриву, загибелі тварин, забруднення повітря та водних ресурсів, а також пошкодження ландшафтів. Знищені значні площі лісів (зокрема, Ізюмський ліс), що негативно вплинуло на біорізноманіття регіону. Завдано непоправної шкоди природоохоронним територіям області [31]. Загальні збитки, завдані довкіллю Харківщини, вже наприкінці 2022 року оцінювалися в понад 100 млрд. грн. [25].

Два ключових виклики при *відновленні*

Харківської області – це руйнування критичної і житлової інфраструктури регіону та постійні російські обстріли. На території області тривають бої з Російською Федерацією, частина населених пунктів у Куп'янському районі залишаються під тимчасовою окупацією, російські війська наступають на Вовчанському і Куп'янському напрямках. Все це ускладнює можливості відбудови регіону [22]. В серпні 2023 року вийшло розпорядження Харківської обласної військової адміністрації «Про розроблення Програми комплексного відновлення Харківської області на період до 2027 року», яка досі перебуває в розробці [24]. Крім того, місцеві громади розробляють власні плани відновлення та розвитку, спрямовані на подолання наслідків війни та стимулювання місцевого розвитку. Наприклад, на сьогоднішній день такі плани прийняли Богодухівська [17], Куньєвська [18], Пролісенська [19], Савинська [20], Шевченківська [21] та деякі інші територіальні громади області.

Серед *першочергових векторів* відновлення Харківської області можна умовно виділити коротко-середньо- і довгострокові (рис. 9).

КОРОТКОСТРОКОВІ ВЕКТОРИ	СЕРЕДНЬОСТРОКОВІ ВЕКТОРИ	ДОВГОСТРОКОВІ ВЕКТОРИ
- Відновлення критичної інфраструктури - Забезпечення базових потреб населення - Розмінування територій - Відновлення транспортного сполучення	- Відбудова житлового фонду - Відновлення соціальної інфраструктури - Підтримка малого бізнесу - Стимулювання повернення населення	- Модернізація сільського господарства - Диверсифікація сільської економіки - Впровадження інновацій в аграрному секторі - Розвиток альтернативної енергетики

Рис. 9. Першочергові вектори відновлення Харківської області (побудовано авторами)

Fig. 9. Priority vectors for the restoration of the Kharkiv region

Висновки. Отже, сільські території Харківської області станом на 2024 рік через активні бойові дії та постійні загрози обстрілів зазнають значного занепаду та зниження рівня життя населення в них [11]. В першу чергу це стосується сільських населених пунктів, розташованих на лінії фронту, а також тих, які в 2022 році перебували в окупації. Проте значного воєнного тиску в цілому зазнають всі села регіону.

Відновлення регіону потребує комплексного підходу та значних ресурсів. Ключовими факторами успішного відродження сільських територій стануть системний підхід до відбудови інфраструктури, залучення міжнародної допомоги, впровадження сучасних технологій, підтримка місцевих ініціатив, створення умов для повернення населення.

Список використаної літератури:

- Аграрний сектор України у 2023 році: складові стійкості, проблеми та перспективні завдання. *Національний інститут національних досліджень*. 14.02.2024 р. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ahraryy-sektor-ukrayiny-u-2023-rotsi-skladovi-stiykosti-problemy-ta>
- Агросектор України: вплив війни та перспективи відновлення. *DLF attorneys-at-law*. 30. 05. 2023 р. URL: <https://dlf.ua/ua/agrosektor-ukrayini-vpliv-vijni-ta-perspektivi-vidnovlennya/>
- Березюк К. Харківщина в умовах війни: від промислового центру до дотаційного регіону. *Економічна правда*. 20.03.2024 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/03/20/711346/>
- Внутрішньо переміщені особи. *Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики України*. URL: <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo>

5. Вплив війни на аграрний сектор України: аналіз останніх даних Держстату. *Visit Ukraine*. 01.07.2023 р. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/2169/the-impact-of-the-war-on-the-agricultural-sector-of-ukraine-analysis-of-the-latest-data-from-the-state-statistics-service#zmini-v-agrarnomu-sektori-ukraini-u-2022-roci>
6. Головне управління статистики у Харківській області. URL: <https://kh.ukrstat.gov.ua/>
7. Гусева Н., Ткаченко Л. Сільські території Харківської області в умовах війни. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції (м. Луцьк, 8-9 лист. 2024 р.)*. Луцьк: ФОП Мажула Ю.М., 2024. С. 43-46. URL: https://konfgeolutsk.wordpress.com/wp-content/uploads/2024/11/conf_2024nov.pdf
8. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Децентралізація. Харківська область. URL: <https://decentralization.ua/areas/0572>
10. Збитки аграріїв Харківщини через втрату ґрунтів сягають 37 мільярдів. *Скільки-скільки?* 17.04.2024 р. URL: <https://skilky-skilky.info/zbitky-aharariiv-kharkivshchyny-cherez-vtratu-gruntiv-siahaiut-37-miliardiv/>
11. Єфанов В.А. Економіка сільських територій воєнного часу в Харківській області. *Трансформаційна економіка*. № 1 (06). С. 22-26. URL: <https://transformations.in.ua/index.php/journal/article/view/81>
12. Кричун Д. У Харківській області заміновано майже 600 га земель фермерів. *Думка*. 05.12.2024 р. URL: <https://dumka.media/ukr/suspilstvo/1733392387-u-harkivskiy-oblasti-zaminovano-mayzhe-600-ga-zemel-fermeriv>
13. Майже 37 мільярдів гривень – збитки сільського господарства у Харківській області через втрати ґрунтів внаслідок війни. *Міністерство економіки України*. 16.04.2024 р. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=47e05717-cbaa-47da-8991-00844a25f3b8&title=Maizhe37-MiliardivGriven>
14. Нейтер Р., Зоря С., Муляр О. Збитки, втрати та потреби сільського господарства через повномасштабне вторгнення. 2024. *Київська школа економіки*. URL: file:///C:/Users/user/Desktop/RDNA3_ukr.pdf
15. Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затверджений наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України № 309 від 22.12.2022 р. *LIGA 360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE39004?an=12156>
16. Пешков П. Минув другий рік великої війни: Харківщина у фактах та цифрах. *Слобідський край*. 23.02.2024 р. URL: <https://www.slk.kh.ua/news/oblast-online/minuv-drugij-rik-velikoi-vijni-harkivsina-u-faktah-ta-cifrah.html>
17. План відновлення та розвитку Богодухівської міської територіальної громади Харківської області до 2027 року, схвалений рішенням виконавчого комітету № 917 від 25.07.2024 р. *Богодухівська міська територіальна громада*. URL: <https://bogoduhivska-gromada.gov.ua/news/1719570943/>
18. План відновлення та розвитку Куньєвської сільської територіальної громади Ізюмського району Харківської області, затверджений розпорядженням начальника Куньєвської сільської військової адміністрації № 989 від 27.12.2024 р. *Куньєвська сільська територіальна громада*. URL: <https://kunevska-gromada.gov.ua/news/1735286567/>
19. План відновлення та розвитку Пролісенської селищної територіальної громади Чугуївського району Харківської області, затверджений розпорядженням начальника Пролісенської селищної військової адміністрації від 22.10.2024 р. *Пролісенська селищна територіальна громада*. URL: <https://chkalovskaotg.gov.ua/news/1730122742/>
20. План відновлення та розвитку Савинської селищної територіальної громади Ізюмського району Харківської області, затверджений розпорядженням начальника Савинської селищної військової адміністрації № 908 від 04.11.2024 р. *Савинська селищна територіальна громада*. URL: <https://savynska-gromada.gov.ua/plan-vidnovlennya-ta-rozvitku-savinskoi-selischnoi-teritorialnoi-gromadi-izjumskogo-rajonu-harkivskoi-oblasti-13-54-18-04-11-2024/>
21. План відновлення та розвитку Шевченківської селищної територіальної громади Куп'янського району Харківської області, затверджений розпорядженням начальника Шевченківської селищної військової адміністрації № 845 від 26.11.2024 р. *Шевченківська селищна територіальна громада*. URL: <https://shevselrada.gov.ua/docs/1862872/>
22. Політична карта Харківської області: тенденції двох років війни. *ОПОРА*. 23.08.2024 р. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/politichna-karta-harkivs-koyi-oblasti-tendenciyi-dvoh-rokiv-viyini-25342>
23. Прозорість та пріоритети: як працюють сільські і селищні ради й військові адміністрації Харківщини у 2024 році. *Громадський простір*. 02.09.2024 р. URL: <https://www.prostir.ua/?news=prozorist-ta-priorytety-yak-pratsyuyut-silski-i-selyschni-rady-j-vijskovi-administratsiji-harkivschyny-u-2024-rotsi>
24. Розпорядження Харківської обласної військової адміністрації від 15.08.2023 р. № 439В «Про розроблення Програми комплексного відновлення Харківської області на період до 2027 року». *LIGA 360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/XA230004>
25. Рязанцева А. Збитки екології – понад 100 млрд. грн.: прокуратура про наслідки війни на Харківщині. *Суспільне Харків*. 08.12.2022 р. URL: <https://susplne.media/kharkiv/334240-zbitki-ponad-100-mlrd-grn-prokuratura-pro-naslidki-vijni-na-harkivsini/>
26. Солодовнік М., Новосел О. Скільки на прикордонні Харківщини з'явилося сіл-«привидів» через війну. *Суспільне Харків*. 24 грудня 2023. URL: <https://susplne.media/kharkiv/644550-skilki-na-prikordonni-harkivsini-zavilosa-sil-prividiv-cerez-vijnu/>
27. Харківська обласна військова адміністрація. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/>

28. Ukraine agricultural sector has lost \$4.3 billion from war damage. *UkraineInvest*. URL: <https://ukraineinvest.gov.ua/en/news/ukraine-agricultural-sector-has-lost-4-3-billion-from-war-damage/>
29. Kalimbet V., Karpova N. Farmers in war-torn Kharkiv region face economic battlefield. *FRONTLINER*. 16.08.2024 p. URL: <https://frontliner.com.ua/en/farmers-in-war-torn-kharkiv-region-face-economic-battlefield/>
30. Mamonova N., Borodina O., Kuns B. Ukrainian agriculture in wartime Resilience, reforms, and markets. *Transnational Institute*. 09.11.2023 p. URL: <https://www.tni.org/en/article/ukrainian-agriculture-in-wartime>
31. Vila Subiros J., Niemets L., Sehida K. The Impact of the Russian Invasion of Ukraine on Protected Natural Areas: A Quantitative Approach and the Opportunities and Challenges of Nature Restoration. In: Morar C., Berman L., Erdal S., Niemets L. (eds). *Achieving Sustainability in Ukraine through Military Brownfields Redevelopment*. NATOARW 2023. *NATO Science for Peace and Security Series C : Environmental Security*. Dordrecht: Springer, 2024. Pp. 125-138. https://doi.org/10.1007/978-94-024-2278-8_12

Nataliia Husieva

PhD (Geography), Associate Professor, Kostyantyn Niemets Department of Human Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine
e-mail: nataliya.guseva@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3620-1213>

Leonid Tkachenko

PhD Student (Geography), Kostyantyn Niemets Department of Human Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine
e-mail: tlv76@ukr.net, <https://orcid.org/0009-0006-5052-5202>

RURAL AREAS OF KHARKIV REGION: CONSEQUENCES OF THE FULL-SCALE WAR

The Kharkiv region remains a frontline and the most devastated region throughout the full-scale Russian invasion. Rural areas are particularly vulnerable, where military actions have led to large-scale changes in all spheres of local communities' life. The purpose of the article is to analyze the consequences of the full-scale war for the rural areas of Kharkiv region. The article identifies settlements in the region located in the zone of active hostilities and those that were or are under occupation as the most affected by military actions; determines the consequences of military actions for socio-economic development, infrastructure, agricultural sector, demographic situation, and ecological condition of rural areas in Kharkiv region; outlines the main vectors of post-war recovery of rural areas in Kharkiv region.

Among the settlements of the Kharkiv region located in the zone of active hostilities (595 settlements) and those that were or are still under occupation (597 settlements), villages predominate (568 and 574 villages respectively). This represents one-third of all rural settlements in the region.

Analysis of the war consequences for rural areas of the Kharkiv region shows a significant decline in economic activity due to the destruction of agricultural enterprises and personal households, loss of access to markets, destruction of infrastructure, mass exodus of villagers to safer regions of Ukraine or abroad, and speculation in the agricultural market. The region's agriculture has suffered substantial losses due to damage to agricultural lands, their significant mining contamination, chemical soil pollution, destruction of agricultural machinery and equipment, significant reduction in agricultural land areas and livestock numbers in the zone of active hostilities. The demographic situation has worsened due to population evacuation, increased mortality and decreased birth rates, which has led to a significant demographic imbalance in the region. An important demographic consequence of the war is the emergence of a large number of internally displaced persons, creating additional pressure on local infrastructure and social services. Military actions have caused serious damage to the infrastructure of rural areas in the Kharkiv region and significantly deteriorated the ecological condition in rural areas: large-scale fires, damage to protected areas, and environmental pollution from combat operations have led to biodiversity loss and deterioration of soil and water resources quality.

The main vectors of post-war recovery of rural areas in the Kharkiv region are outlined: restoration of critical infrastructure, ensuring basic needs of the population, demining of territories, restoration of transport connections, reconstruction of housing stock, restoration of social infrastructure, support for small businesses, stimulating population return, modernization of agriculture, diversification of rural economy, implementation of innovations in the agricultural sector, development of alternative energy, and several others.

Keywords: rural areas, Kharkiv region, full-scale war, temporarily occupied territories, demographic consequences, socio-economic consequences, environmental consequences, internally displaced persons, vectors of regional recovery.

References:

1. *National Institute for Strategic Studies* (2024, February 14). Agricultural sector of Ukraine in 2023: Components of resilience, problems, and prospective tasks. Retrieved from <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ahramnyy-sektor-ukrayiny-u-2023-rotsi-skladovi-stiykosti-problemy-ta> [in Ukrainian].
2. *DLF attorneys-at-law* (2023, May 30). Ukraine's agricultural sector: the war impact and recovery prospects. Retrieved from <https://dlf.ua/ua/agrosector-ukrayini-vpliv-vijni-ta-perspektivi-vidnovlennya/> [in Ukrainian].
3. Bereziuk, K. (2024, March 20). Kharkiv region in wartime: From an industrial center to a subsidized region. *Ukrainian Pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/03/20/711346/> [in Ukrainian].
4. *Ministry of Social Policy of Ukraine*. Internally displaced persons. Information and Computing Center. Retrieved from <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo> [in Ukrainian].
5. *Visit Ukraine* (2023, July 1). The impact of the war on the agricultural sector of Ukraine: analysis of the latest data from the State Statistics Service. Retrieved from https://visitukraine.today/blog/2169/the-impact-of-the-war-on-the-agricultural-sector-of-ukraine-analysis-of-the-latest-data-from-the-state-statistics-service?srsId=AfmBOo3-LA7_3b8w428JluWuz381Fm4eWQqFX_obRvY_44trCYvwW6L [in Ukrainian].

6. Main Department of Statistics in Kharkiv Region. *Official website*. Retrieved from <https://kh.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
7. Husieva, N., & Tkachenko, L. (2024). Rural areas of Kharkiv region in wartime. In *Human geographical factors of regional development: Proceedings of the IX International Scientific and Practical Internet Conference*. Lutsk : Mazhula Y. M. Pp. 43-46. Retrieved from https://konfgeolutsrk.wordpress.com/wp-content/uploads/2024/11/conf_2024nov.pdf [in Ukrainian].
8. State Statistics Service of Ukraine. *Official website*. Retrieved from <https://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
9. Decentralization. Kharkiv region. *Official website*. Retrieved from <https://decentralization.ua/areas/0572> [in Ukrainian].
10. Skilky-Skilky? (2024, April 17). Losses of Kharkiv farmers due to soil damage reach 37 billion UAH. Retrieved from <https://skilky-skilky.info/zbytky-aharariiv-kharkivshchyny-cherez-vtratu-gruntiv-siahaiut-37-miliardiv/> [in Ukrainian].
11. Yefanov, V.A. (2024). The economy of rural areas of the war time in the Kharkiv region. *Transformational Economy*, 1 (6), 22-26. Retrieved from <https://transformations.in.ua/index.php/journal/article/view/81> [in Ukrainian].
12. Krychun, D. (2024, December 5). Almost 600 hectares of farmland in Kharkiv region are mined. *Dumka*. Retrieved from <https://dumka.media/ukr/suspilstvo/1733392387-u-harkivskiy-oblasti-zaminovano-mayzhe-600-ga-zemel-fermeriv> [in Ukrainian].
13. Ministry of Economy of Ukraine. (2024, April 16). Almost 37 billion UAH – losses of agriculture in Kharkiv region due to soil damage caused by the war. Retrieved from <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=47e05717-cbaa-47da-8991-00844a25f3b8&title=Maizhe37-MiliardivGriven> [in Ukrainian].
14. Neyter, R., Zorya, S., & Muliar, O. (2024). Agricultural War Damages, Losses, and Needs Review. *Kyiv School of Economics*. Retrieved from https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/02/RDNA3_eng.pdf [in Ukrainian].
15. Ministry of Reintegration of the Temporarily Occupied Territories of Ukraine. (2024). List of territories where hostilities are being (were) conducted or temporarily occupied by the Russian Federation (No. 309). *LIGA 360*. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/RE39004?an=12156> [in Ukrainian].
16. Pyeshkov, P. (2024, February 23). Two years of full-scale war: Kharkiv region in facts and figures. *Slobidskyi Krai*. Retrieved from <https://www.slk.kh.ua/news/oblast-online/minuv-drugij-rik-velikoi-vijni-harkivsina-u-faktah-ta-cifrah.html> [in Ukrainian].
17. Bogodukhiv urban territorial community (2024, July 25). Recovery and development plan of Bogodukhiv urban territorial community of Kharkiv region until 2027. Retrieved from <https://bogoduhivska-gromada.gov.ua/news/1719570943/> [in Ukrainian].
18. Kunievska rural territorial community (2024, December 27). Recovery and development plan of Kunievska rural territorial community of Izyum district of Kharkiv region. Retrieved from <https://kunevska-gromada.gov.ua/news/1735286567/> [in Ukrainian].
19. Prolisnenska settlement territorial community (2024, October 22). Recovery and development plan of Prolisnenska settlement territorial community of Chuhuiv district of Kharkiv region. Retrieved from: <https://chkalovskaotg.gov.ua/news/1730122742/> [in Ukrainian].
20. Savynska settlement territorial community (2024, November 4). Recovery and development plan of Savynska settlement territorial community of Izyum district of Kharkiv region. Retrieved from <https://savynska-gromada.gov.ua/plan-vidnovlennya-ta-rozvitku-savynskoi-selishnoi-teritorialnoi-gromadi-izjumskego-rajonu-harkivskoi-oblasti-13-54-18-04-11-2024/> [in Ukrainian].
21. Shevchenkivska settlement territorial community (2024, November 26). Recovery and development plan of Shevchenkivska settlement territorial community of Kupiansk district of Kharkiv region. Retrieved from <https://shevselrada.gov.ua/docs/1862872/> [in Ukrainian].
22. OPORA (2024, August 23). Political map of Kharkiv region: Trends of two years of war. Retrieved from <https://www.oporaua.org/viyna/politichna-karta-harkivs-koyi-oblasti-tendenciyi-dvoh-rokiv-viyni-25342> [in Ukrainian].
23. Civic Space (2024, September 2). Transparency and priorities: How rural and settlement councils and military administrations of Kharkiv region work in 2024. Retrieved from <https://www.prostir.ua/?news=prozorist-ta-priorytety-yak-pratsyuyut-silski-i-selyshchni-rady-j-vijskovi-administratsiji-harkivshchyny-u-2024-rotsi> [in Ukrainian].
24. Kharkiv Regional Military Administration (2023, August 15). Order № 439V on the development of the comprehensive recovery program for Kharkiv region until 2027. *LIGA 360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/XA230004> [in Ukrainian].
25. Ryazantseva, A. (2022, December 8). Environmental damage – more than 100 billion UAH: Prosecutor's office on the consequences of war in Kharkiv region. *Suspilne Kharkiv*. Retrieved from <https://suspilne.media/kharkiv/334240-zbitki-ponad-100-mlrd-grn-prokuratura-pro-naslidki-vijni-na-harkivsini/> [in Ukrainian].
26. Solodovnik, M., & Novosel, O. (2023, December 24). How many ghost villages appeared in the borderlands of Kharkiv region due to the war. *Suspilne Kharkiv*. Retrieved from <https://suspilne.media/kharkiv/644550-silki-na-prikordonni-harkivsini-zavilosa-sil-prividiv-cerez-vijnu/> [in Ukrainian].
27. Kharkiv Regional Military Administration. *Official website*. Retrieved from <https://kharkivoda.gov.ua/> [in Ukrainian].
28. UkraineInvest (n.d.). Ukraine agricultural sector has lost \$4.3 billion from war damage. Retrieved from <https://ukraineinvest.gov.ua/en/news/ukraine-agricultural-sector-has-lost-4-3-billion-from-war-damage/>
29. Kalimbet, V., & Karpova, N. (2024, August 16). Farmers in war-torn Kharkiv region face economic battlefield. *FRONTLINER*. Retrieved from <https://frontliner.com.ua/en/farmers-in-war-torn-kharkiv-region-face-economic-battlefield/>
30. Mamonova, N., Borodina, O., & Kuns, B. (2023, November 9). Ukrainian agriculture in wartime Resilience, reforms, and markets. *Transnational Institute*. Retrieved from <https://www.tni.org/en/article/ukrainian-agriculture-in-wartime>
31. Vila Subiros, J., Niemets, L., & Sehida, K. (2024). The Impact of the Russian Invasion of Ukraine on Protected Natural Areas: A Quantitative Approach and the Opportunities and Challenges of Nature Restoration. In: Morar, C., Berman, L., Erdal, S., Niemets, L. (eds). *Achieving Sustainability in Ukraine through Military Brownfields Redevelopment*. NATOARW 2023. NATO Science for Peace and Security Series C: Environmental Security. Dordrecht: Springer, 125-138. https://doi.org/10.1007/978-94-024-2278-8_12

Received 08 November 2024

Accepted 18 December 2024